

A Római levél záró doxológiája

A kanonikus Római levél háromversnyi záró szakasza (16,25–27) egyike az újszövetségi levéllirodalom legszebb és legterjedelmesebb doxológiáinak. Tartalmi sajátosságainak feltárása korántsem egyszerű feladat, hiszen mondanivalója lényegét lehetetlen megragadni az egymással szorosan összefonódó szövegtörténeti, irodalomkritikai, nyelvi és formai kérdések tisztázása nélkül. A záró doxológia elmélyült kutatása bő egy évszázados múltra tekint vissza, mindamelllett a sok új felismerés és a számos értékes részeredmény ellenére sem jutott nyugvópontra mind a mai napig. A megoldási javaslatok tömkelege, az egymással versengő vagy homlok-egyenest ellenkező megállapítások valóságos útvesztőt jelentenek a mai kutató számára, már csak a tisztánlátásban is. Tény, hogy az időnap előtt meghozott döntés, a túlságosan korai állásfoglalás a különböző részkérdésekben az értelmezés eleve meghatározza irányát.

A szakasz megértésében alapjában véve két szélsőséges álláspont feszül egymásnak. Az egyik szerint a doxológia az apostoltól származik, és minden nyelvi és formai különlegessége ellenére szerves része a levélnek.¹ Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a szakaszt szigorúan a levél összefüggésében kell megérteni. A másik álláspont szerint a doxológiát nem Pál írta, a levélnél jóval később keletkezett, tehát egy ismeretlen szerző/szerkesztő tevékenysége folytán került az irat végére és vált a mai kanonikus szöveg részévé.² Itt a

¹ Althaus, P.: *Der Brief an die Römer*. NTD 6. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1954; Schmidt, H. W.: *Der Brief des Paulus an die Römer*. THK 6. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 1972; Hurtado, L. W.: *The Doxology at the End of Romans*. In: *New Testament Textual Criticism*. FS B. M. Metzger. Oxford 1981, 185–199; Stuhlmacher, P.: *Der Brief an die Römer*. NTD. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1989; Moo, D. J.: *The Epistle to the Romans*. ICNT. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, Cambridge, U. K. 1988; Murray, J.: *The Epistle to the Romans*. NICNT 6. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan 1997; Longenecker, R. N.: *Introducing Romans. Critical Issues in Paul's Most Famous Letter*. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan 2011.

² Kamlah, E.: *Traditionsgeschichtliche Untersuchungen zur Schlußdoxologie des Römerbriefes*. Diss. Tübingen 1955; Barrett, C. K.: *The Epistle to the Romans*. BNTC. A. & C. Black, California 1957; Kümmel, W. G.: *Einleitung in das neue Testament*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1965, 225–226; Bruce, F. F.: *The Letter of Paul to the Romans*. TNTC 6. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan 1985; Lietzmann, D. H.: *An die Römer*. HNT 8. Mohr & Siebeck, Tübingen 1971; Schmithals, W.: *Der Römerbrief als historisches Problem*. SNT 9. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohr, Gütersloh 1975, 108–124; Michel, O.: *Der Brief an die Römer*. KEK Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1978; Käsemann, E.: *An die Römer*. HNT 8a. Mohr & Siebeck, Tübingen 1974; Schlier, H.:

helyzet tehát bonyolultabb, hiszen a doxológia a levéltől különböző történelmi és egyházi közegben keletkezett, s jóllehet tartalmában teljesen a levélhez igazodik, mégis valamilyen egészen sajátos megfontolásból illeszthették záradékként Pál legjelentősebb iratához.

A továbbiakban azokat a kérdéseket fogjuk megvizsgálni, amelyek e két szélsőséges álláspont kialakulásához vezettek a doxológia eredetének értékelésében, és mind a mai napig akadályt gördítenek a kutatók közötti nagyobb egyetértés kialakulása elé. Ha az utóbbi 50 év kutatási eredményei alapján egy bizonyos konszenzus körvonalazódásának lehetünk is a tanúi – különösen a német nyelvterületen megjelent tanulmány- és kommentárirodalmat tartva szem előtt –, az angol nyelvű írásmagyarázat jelentős képviselői éppen az utóbbi évtizedekben hívták fel a figyelmet néhány jellegzetességre,³ amelyek alapján további érveket lehet felsorakoztatni a kanonikus levélforma záró szakaszának páli szerzősége mellett. A vita tehát semmiképpen sincs lezárva, sőt egyre fokozódik, hiszen újabb, perdöntő bizonyítékok híján sokféle új szempontot lehet eredményesen érvényesíteni a szakasszal kapcsolatos vitatott kérdések vizsgálatában, élve a feltételezésen alapuló bizonytalan megoldások nyújtotta számtalan lehetőséggel. A Római levél záró doxológiájával kapcsolatos alapvető problémák felvázolása mellett jelen tanulmány csak annyit tűz ki célul, hogy a vitához néhány észrevételt fűzzön.

A kutatás mai állásának ismeretében különösen három terület jelölhető ki, amelyek a Róm 16,25–27 vizsgálatokor a magyarázót egyenként és együttesen is lényeges döntés elé állítják. Ezek a szöveghagyománnyal, a nyelvi jelleggel és a formai sajátosságokkal kapcsolatos kérdések egymástól jól elkülöníthető területei. A levél irodalmi egységéről folyó vita, úgy tűnik, nyugvópontra jutott az utóbbi évtizedekben, és ezért a levél 15. és 16. fejezetének eredetiségét a szakemberek közül ma már senki sem vonja igazán kétségbe.⁴

Der Römerbrief. HThK 6. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien 1977; Cranfield, C. E. B.: *The Epistle to the Romans. A Critical and Exegetical Commentary.* Vol. I and II. ICC. T. & T. Clark, Edinburgh 1975; Gamble, H. Jr.: *Textual History of the Letter to the Romans.* Eerdmans, Grand Rapids, Michigan 1977; Elliott, J. K.: *Language and Style of the Concluding Doxology.* In: ZNW 72 (1981) 124–130; Wilckens, U.: *Der Brief an die Römer.* EKK VI/I–III. Benzinger–Neukirchener Verlag, Basel–Neukirchen 1978–1982; Dunn, J. D. G.: *Romans.* Vol. I and II. WBC 38A and B. Word Books Publisher, Dallas, Texas 1988; Fitzmyer, J. A.: *Romans.* AB 33. Doubleday, New York 1992; Haacker, K.: *Der Brief des Paulus an die Römer.* THK 6. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 1999; Walker, W. O. Jr.: *Interpolations in the Pauline Letters.* Sheffield Academic Press, London–New York 2001; Lohse, E.: *Der Brief an die Römer.* KEK 4. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2003; Jewett, R.: *Romans. A Commentary.* Hermeneia, Fortress Press, Minneapolis 2007.

³ Hurtado, L. W.: *i. m.* 197–198; Longenecker, R. N.: *i. m.* 36–38.

⁴ A Római levél irodalmi egységével kapcsolatos kérdésekről és megoldási javaslatokról ld. Kümmel, W. G.: *i. m.* 225–229; Cranfield, C. E. B.: *i. m.* 2–9; Wilckens, U.: *Römer I.*, 24–29; Carson, D. A. – Moo, D. J.: *Bevezetés az Újszövetségbe.* Ford.: Greizer Miklós, Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest 2007, 395–398.

A kézirat hagyomány olyan komoly bizonyítékokat szolgáltat a kanonikus levélforma nagy fejezeteinek egysége mellett, hogy az irodalomkritika korábbi felvetéseire ma már mindenki a szövegkritika eredményeinek szigorú érvényesítése mellett igyekszik megnyugtató feleletet találni. A továbbiakban tehát abból a kényelmes álláspontból közelíthetünk a korábban említett három vizsgálati terület kérdéseinek mérlegeléséhez, hogy a levélnek mind a 16 fejezete Páltól származik, egyetlen alkotási folyamat eredménye és kivétel nélkül a római gyülekezetnek szól.

Másképp áll azonban a helyzet, ha a szöveghagyomány, a nyelvi jelleg, valamint a formai sajátosságok kérdéskörének egymáshoz viszonyított vizsgálati sorrendjét próbáljuk meghatározni. A legösszetettebb és legsúlyosabb gondot a szöveghagyomány komplexitása veti fel. Emellett a nyelvi-tartalmi sajátosságok mérlegelése és értékelése döntő módon befolyásolhatja a szövegkritika hipotetikusnak tekinthető feleleteit. Az állítás természetesen fordítva is igaz. Általában jellemző, hogy az egyik problémás terület kérdései körül kialakított szemlélet óhatatlanul kihat a másik területen adható válaszok súlyának megítélésére. Nem csoda hát, ha a témát vizsgáló legtöbb tanulmány és monográfia sajátos módon mindig csak az egyik területet veszi igazán célba, aknázza ki lehetőségeit és alkalmazza eredményeit a másik, kevésbé vizsgált és áttekintett területre. Mindezeket figyelembe véve, a jó rend és a kutatás tárgyától való illő távolságtartás miatt, a továbbiakban a doxológia vizsgálatánál a klasszikus eljárást követjük: előnybe részesítjük a szöveghagyománnyal kapcsolatos felvetések ismertetését, hogy utána sorra számba vehessük a nyelvi-tartalmi jelleggel és a formai sajátosságokkal kapcsolatos problémákat is.

A doxológia szöveghagyománya

Bruce Metzger a Görög Újszövetség szövegét elemző kommentárjában a Róm 16,25–27 magyarázatánál a következőket írja:

„Noha számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a doxológia nem tartozott az eredeti levélhez, a Bizottság a tekintélyes kéziratok (P⁶¹ B C D 81 1739 it^{d.61} vg sy^p cop^{sa.bo} eth Clement *al*) szilárd tanúsága alapján úgy döntött, hogy a verseket hagyományos helyükön, de szögletes zárójelbe téve közli.”⁵

Az óvatos megközelítés a bizonytalanság fokozott mértékére utal. Nem csoda, hiszen a görög nyelvű kéziratok alapján, az említett dokumentumokban igen változatos kép tárul elénk a Római levél záró doxológiájának helyéről. Ha figyelembe vesszük a korai latin fordításokat is, a helyzet még összetettebb,

⁵ Metzger, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1971, 540.

nem is szólva az egyházatyák irataiból nyert közvetett utalásokról. Kezdjük a helyzet áttekintését a görög nyelvű kéziratokon.

A doxológia a Római levél utolsó három fejezetéhez kapcsolódhat hat különböző változatban. Állhat a 14., a 15., illetve a 16. fejezet végén, de egyszerre akár két helyen is, mégpedig a 14. és 15., illetve a 14. és 16. fejezetek után, vagy teljesen ki is maradhat a levélből. Alapul véve a Nestel – Aland Görög Ujszövetség 27. kiadásának⁶ a Róm 16,25–27 szöveghagyományra vonatkozó megjegyzéseit, a helyzet így pontosítható:⁷ a doxológia

a)	hiányzik: 1,1–14,23; 15,1–16,24	F, G, 629, Hier ^{mss}
b)	a 15,33 után áll: 1,1–15,33; 16,25–27; 16,1–23	℘ ⁴⁶
c)	a 14,23 után áll 1,1–14,23; 16,25–27; 15,1–16,24	Ψ, 0209 ^{vid} , a többségi olvasat, m ^{vid} , sy ^h
d)	a 14,23 és 15,33 után áll: (1,1–14,23; 16,25–27; 15,1–33; 16,25–27)	1506
e)	a 14,23 és a 16,23 után áll: (1,1–14,23; 16,25–27; 15,1–16,23; 16,25–27)	A, P, 33, 104, 2805 <i>pc</i>
f)	a 16,23 után áll: (1,1–14,23; 15,1–16,23; 16,25–27) (ez a Róm kanonikus szövege)	℘ ⁶¹ , ℞, B, C, D, 81, 365, 630, 1739, 2464, <i>al</i> , a, b, vg, sy ^p , co, Or ^{lat mss} , Ambst

Jóllehet a legmegbízhatóbbnak tekintett kéziratokban a doxológia a mai kanonikus levélforma végén áll (f), de igen gyakran a 14. fejezet záradékaként is megjelenik a többségi olvasatot képező bizánci szövegekben (c) és más fontos dokumentumokban (d, e), attól függetlenül, hogy megismétlődik-e a levél további fejezeteinek a végén, vagy sem. Ezzel szemben a szakemberek többsége nem tulajdonít különösebb jelentőséget a szöveghagyomány kialakulási folyamatában annak a szövegformának, amely a doxológiát a 15. fejezet után közli, mert ezt az olvasatot a tekintélyes ℘⁴⁶-os kéziraton kívül csak a késői, a 14. század elején keletkezett 1506-os minusculus támogatja, amelyben a doxológia a 14. fejezet után is szerepel. Sőt, mivel a ℘⁴⁶ szövegváltozata a befejezetlenség látszatát kelti a 16. fejezet végéről elmaradó áldásformula (16,24) miatt, általánossá vált az a vélemény, hogy ebben az esetben a szövegváltozat kialakulásánál másolói vagy szerkesztői beavatkozással kell számolnunk.⁸ Noha e jeles dokumentum szövegminőség szempontjából az elsődleges alexandriai szövegekhez áll közel, jellegzetes eltérései miatt a Római levél zá-

⁶ *Novum Teatamentum Graece*. Barbara et Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger (Eds.), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 27. revidierte Auflage, 5. corrigiert Druck 1998.

⁷ A NA²⁷ szerinti tényállást közli Kümmel, W. G.: *i. m.* 225 is, csakhogy fordított sorrendben, a felsorolást a kanonikus szövegformától kezdve.

⁸ Ld. Wilckens, U.: *Römer I.*, 24.

ró doxológiája körül kibontakozó vitában még igen korai keletkezése ellenére sem bizonyult perdöntő jelentőségűnek. A doxológia eredetének vizsgálatakor tehát alapjában véve két szövegváltozatot kell figyelembe vennünk, egyfelől azt, amelyikben a doxológia a kanonikus levélforma végén áll, a 16. fejezet után, másfelől pedig azt, amelyikben a 14. fejezetet zárja le ünneplésesen.

A görög nyelvű szöveghagyomány három majuszkulumot tart számon, amelyből a doxológia teljesen hiányzik (a). Ezek közül a G és az F kétnyelvű kézirat érdemel különös figyelmet. A G kódex a sorváltós rendszert követve közli a görög eredeti latin fordítását is. A 14,23 és a 15,1 versek között azonban az írás nem folyamatos; mintegy hat sornyi szabad hely maradt a kéziratlapon. Éppen elegendő a doxológia utólagos bejegyzéséhez. E megfigyelés alapján a szakemberek arra a következtetésre jutottak, hogy itt a másoló szándékos tevékenységével van dolgunk, aki az előtte álló szöveg lejegyzése után akarta bemásolni a doxológiát a megfelelő helyre. Úgy látszik azonban, hogy a rendelkezésére álló görög kéziratból ez a szövegrész hiányzott. Az F kódex szintén kétnyelvű, a latin fordítást a görög eredetivel párhuzamos oszlopban közli. A görög szöveget folyamatosan írták, a 14,23 és a 15,1 hézagmentesen követi egymást, noha minden jel arra vall, hogy mindkét kódexet (G és F) ugyanarról a számunkra ismeretlen kéziratról másolták. A latin fordítás viszont a 16,24 után a doxológiát is tartalmazza. Anélkül, hogy messzemenő következtetésekbe bocsátkoznánk, megállapíthatjuk: a G és az F kódex háttérében álló ismeretlen kézirat latin szövege minden bizonnyal tartalmazta a doxológiát, méghozzá 14,23 után. Így magyarázható a legjobban a G kódexben fellelhető hézag a 14,23 és a 15,1 között, és az a tény is, hogy az F kódex oszlopokba rendezett szövegváltozatában hogyan kerülhetett a doxológia latin fordítása a Róm 16 végére.⁹

A többségi olvasathoz tartozó bizánci görög szövegtanúk (c) mellett három olyan Vulgata kézirat is van, amely a doxológiát a 14,23 után közli,¹⁰ de a latin nyelvű kódexek többségéhez hasonlóan a levél 15. és 16. fejezetét nem tartalmazza.¹¹ A Vulgata egyik nem túl korai, de szövegminőség szempontjából legjobbnak tekintett másolata, a 8. századi Amiatinus¹² a levelet a Róm elején elhelyezett capitulák segítségével 51 fejezetre osztja. A capitulák rövid összefoglalóként utalnak a levél egy-egy szakaszára, tartalomjegyzékszerűen megkönnyítve a szövegben való tájékozódást. Az irat érdekessége, hogy az utolsó előtti (az 50.) capitula a Róm 14,14-re utal,¹³ és tartalmilag a 14. fejezet egészét öleli fel. Ehhez képest az utolsó capitula (az 51.) csak a doxológiát

⁹ Metzger, B. M.: *i. m.* 535.

¹⁰ Az 1648, 1792 és a 2089 jelzésű kéziratok, Gregory rendszere szerint.

¹¹ Metzger, B. M.: *i. m.* 534.

¹² A kézirat jelzése: vg^A.

¹³ Metzger, B. M.: *i. m.* 535; másképp Gamble, H. Jr.: *i. m.* 16, aki szerint inkább a 15. és 17. versekről van szó.

összegzi, jóllehet a kéziratból nem hiányzik a Róm két utolsó fejezete sem. Az Amiatinus capitula rendszerét figyelembe véve lehetetlennek tűnik, hogy a kódex készítője minden további nélkül átugrott volna két fejezetet, noha rendszerint az ilyen nagy terjedelmű és változatos tartalmú szövegrészhez több összefoglalót is készített a levél előző szakaszaiban.

A rendellenesség azzal magyarázható a szakemberek szerint, hogy az Amiatinus capitula rendszere olyan ólatin kéziratokból származhat, amelyek a 15. és 16. fejezetet ugyan nem ismerték, viszont a doxológiát a 14. fejezet után közölték. Az Amiatinus és az ólatin capitulák nyelvezete közötti hasonlóság messzemenően támogatja ezt a feltételezést. Ha figyelembe vesszük az Amiatinus furcsaságait és azt a tényt, hogy az említett három Vulgata kézirat a 14 fejezetből álló és doxológiával végződő szövegváltozatot ismeri, érthetővé válik, hogy a görög kéziratok zöme miért közli a doxológiát a 14. fejezet végén is (c, d, e). A korai egyházban minden bizonnyal közkézen forgott a Római levélnek egy olyan változata, amely mindössze az első 14 fejezetet tartalmazta. Úgy tűnik, hogy az erről készült másolatok némelyikét később a doxológiával is kiegészítették.

Órigenész a Római levélhez írt kommentárjában érdekes megjegyzést fűz a 16,25–27 magyarázatához. Mindenekelőtt megállapítja, hogy Marcion, aki a doxológiát el akarta távolítani a szövegből, mindent kivágott az Órigenész által idézett 14,23-tól, kezdve egészen a levél végéig (et ab eo loco... usque ad finem cuncta dissecuit).¹⁴

E megjegyzés a kommentár latin nyelvű változatában maradt fenn, amelyet Rufinus állított össze 405 körül.¹⁵ A mű természetesen felöleli a teljes levelet, mind a tizenhat fejezetével. Mivel nincs okunk kételkedni a megjegyzés hitelességében, a szakemberek arra a következtetésre jutottak, hogy Marcion a doxológiával együtt eltávolította a levél két utolsó fejezetét is. Ez a körülmény elfogadható magyarázatot ad a 14 fejezetből álló levélforma eredetére.

Az általánossá vált nézetet még az a megfigyelés is erősíti, hogy a korai egyház nyugati felében munkálkodó neves egyházi írók, Tertullianus, Irenaeus és Cyprianus soha nem idéznek a Róm 15–16-ból, még akkor sem, amikor hivatkozási szokásaikat tekintve joggal várható lenne.¹⁶ Úgy tűnik tehát, hogy

¹⁴ Kümmel, W. G.: *i. m.* 225. és Cranfield, C. E. B.: *i. m.* 6. közli a teljes latin szöveget Lommatzsch (*Commentaria in epistolam ad Romanum VII, 435*) szerint: „Caput hoc (16,25–27) Marcionem, a quo scripturae evangelicae et apostolicae interpolate sunt, de hac epistula penitus abstulit; et non solum hoc, sed et ab eo loco, ubi scriptum est: ‘omne autem, quod non est ex fide, peccatum est’ (14,23) usque ad finem cuncta dissecuit.” Magyarul: „Marcion, aki meghamisította az evangéliumi és apostoli iratokat, ezt a szakaszt teljesen eltávolította leveléből, de nemcsak ezt, hanem mindent kivágott (eltávolított) egészen a levél végéig, attól a helytől kezdve, ahol ezt írja: ‘ami pedig nem hitből van, bűn az.’”

¹⁵ Gamble, H. Jr.: *i. m.* 22.

¹⁶ Cranfield, C. E. B.: *i. m.* 7.

Marcion levélcsonkító munkája révén egy olyan szövegváltozat keletkezett, amely Nyugaton szélesebb körben terjedt el és komoly hatást gyakorolt a Római levél szövegállományának alakulására. E felismeréssel azonban a doxológia körüli bonyodalom koránt sem oldódik meg, sőt elkezdődik egy olyan értelmezési folyamat, amely a Marcion-féle szövegváltozathoz kiindulva igyekszik válaszolni a doxológia eredetével és szöveg hagyományának sokrétűségével kapcsolatos kritikai kérdésekre.

Az érthetőség kedvéért előre kell bocsátanunk, hogy ezen a ponton a vita már jócskán kötődik a doxológia nyelvi-tartalmi és formai sajátosságai kapcsán felmerülő kérdésekhez is: a Pálétól eltérőnek minősített képzetekhez és kifejezőmódozhoz, valamint a szakasz terjedelméhez és levélbeli helyéhez. A szöveg hagyomány alakulásának vizsgálata rendjén azonban felmerül egy olyan probléma is, amely nem nyelvi vagy formai természetű. Ezért a továbbiakban először erre térünk ki.

A többségi szöveget alkotó bizánci kéziratokban (c) és a nyugati szöveg-típushoz tartozó kódexekben (a) a levelet a Pálnál megszokott áldásformula (16,24) zárja. Ez a formula csak ott marad el, ahol a 16,23 után rögtön a doxológia következik (e, f), minden bizonnyal a kettős záradék okozta zavaró redundancia elkerülése érdekében. Egyetlen kivétel a P⁴⁶-os kézirat (b), a méltó befejezés híján csonkának tűnő szövegformájával.

Eldöntetlen kérdés, hogy a 16,24 a levél eredeti záradékának tekinthető-e, vagy sem. Tény, hogy Pál rendszeresen áldásformulával zárja írásait. Jóllehet leveleiből nem hiányzik a doxológia sem, mégis egyedi esetnek számít, hogy a kanonikus Római levél végén egy dicsőítő szövegrész áll. Ezért aztán több szakember is szívesebben érvel az áldásformula eredetisége mellett. Megfigyelték, hogy a 16,1–24 az antik hellenista levél stílusát és szerkezetét tükrözi, és egytől egyig tartalmazza azokat a tipikus ismertetőjegyeket, amelyekkel Pál szokása szerint berekeszti leveleit.¹⁷ A szakasz így egyetlen egységet alkot, amelyben nincs helye a doxológiának. Keletkezésének körülményeire máshol kell indítékot keresni, s erre kiváló lehetőséget nyújt a Marcionra visszavezethető 14 fejezetnyi rövid levélforma. Ebben a tekintetben ma a szakemberek között csaknem teljes az egyetértés.

Egészen más a helyzet a 16,24 eredetisége körül folyó vitában. A legtekintélyesebb magyarázók arra figyelmeztetnek az előbb ismertetett állásponttal szembehelyezkedve, hogy már a két egymást szorosan követő áldásformula (16,20 és 16,24) is a levél végén a telítettség látszatát kelti. E szokatlan jelenségre és a 16,24 bizonytalan szöveg hagyományára hivatkozva, ezt a verset is másodlagosnak minősítik, akárcsak a doxológiát. Feltételezésük szerint e sajátosan páli levélzáradékot pótlólag toldották a 16,23-hoz, mivel csak azokra a szövegformákra jellemző, amelyekből a doxológia hiányzik (a) vagy nem az utolsó fejezet végén áll (c).

¹⁷ Gamble, H. Jr.: *i. m.* 96–129.

A jól érzékelhető bizonytalanságnak különös következményeként a szakemberek többsége olyan törzsszöveggel számol a Római levél esetében, amelyre egyetlen kézzelfogható bizonyítékot sem találunk a rendelkezésre álló kéziratokban, de védelmet nyújt a túlságosan messzemenő következtetések vádjá ellen. Ez a törzsszöveg a Róm 1,1–16,23 lenne.¹⁸ Ha most már a doxológia keletkezésével és a kéziratokban elfoglalt változatos helyével kapcsolatos kérdésekre kívánunk válaszolni, az említett kettős feltétel mellett a szöveg családfáját így vezethetjük le:

- *összöveg* (a Páltól származó eredeti levél): 1,1–16,23;
- *Marcion szövege*: 1,1–14,23;
- *a doxológiával kiegészült Marcion-szöveg*: 1,1–14,23 és 16,25–27;
- *az összöveg és a kiegészült Marcion-szöveg kombinációi*: b, c, d, e, f.¹⁹

A bemutatott családfaelmélet elfogadható magyarázatot kínál a változatos szöveghagyomány kialakulására, de vajmi keveset árul el a doxológia keletkezésének körülményeiről. A problémára ezért ki-ki legjobb tudása szerint keres megoldást. Javaslatokban természetesen nincs hiány, de áttekintésük még inkább arról győz meg, hogy milyen nehéz vállalkozás döntő bizonyítékok hiányában kiutat találni a doxológia szöveghagyománya által feladott történelmi rejtvény szövevényéből.

Mielőtt a megoldási javaslatok közül néhányat bemutatnánk, tárgyalnunk kell a doxológia nyelvi és formai sajátosságai körül felmerülő kérdéseket. Csak ezeknek ismeretében érthetjük meg, hogy – a szöveghagyomány alakulására vonatkozó viszonylagos konszenzus ellenére – miért jutnak a szakemberek meglepően különböző eredményre a doxológia eredetének kitapogatásában.

Nyelvi-tartalmi jelleg

Talán nem is szükséges említenünk, hogy a nyelvi jelleg kihatással van a tartalomra is, az érthetőség kedvéért mégis megjegyezzük, hogy a két kérdés a doxológia vizsgálatánál szorosan összefonódik. Mielőtt azonban a probléma részleteibe belebocsátkoznánk, érdemes a szóban forgó szakasszal, valamint belső formai és stílusbeli sajátosságaival megismerkednünk. Az NA²⁷ görög szövegét értelmi egységekre bontjuk és Károli fordításával együtt közöljük, mivel ez áll közelebb az eredetihez.

¹⁸ Ld. pl. Kümmel, W. G.: *i. m.* 226; Cranfield, C. E. B.: *i. m.* 11; Wilckens, U.: *Römer I.*, 27. Különös, hogy a szakembereket a törzsszöveg megállapításánál általában nem zavarja az a körülmény, amit különben a \mathfrak{P}^{46} szövegváltozata ellen minden további nélkül felhoznak, ti. hogy a 16,23-mal végződő Római levél a megfelelő záradék hiányában befejezetlen lenne, így aligha tekinthető a Páltól származó eredeti levélformának.

¹⁹ Ld. Kümmel, W. G.: *i. m.* 226.

S o r	NA ²⁷	Károli
1	²⁵ Τῷ δὲ δυναμένῳ ὑμᾶς στηρίζαι	²⁵ Annak pedig, aki titeket megerősíthet
2	κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου	az én evangéliumom
3	καὶ τὸ κήρυγμα Ἰησοῦ Χριστοῦ,	és a Jézus Krisztus hirdetése szerint,
4	κατὰ ἀποκάλυψιν μυστηρίου	ama titoknak kijelentése folytán,
5	χρόνοις αἰωνίοις σεσιγημένου,	mely örök időtől fogva el volt hallgatva,
6	²⁶ φανερωθέντος δὲ νῦν	²⁶ most pedig megjelentetett
7	διὰ τε γραφῶν προφητικῶν	a prófétai írások által,
8	κατ' ἐπιταγὴν τοῦ αἰωνίου θεοῦ	az örök Isten parancsolata szerint,
9	εἰς ὑπακοὴν πίστεως	a hitben való engedelmesség végett
10	εἰς πάντα τὰ ἔθνη	minden pogányoknak
11	γνωρισθέντος,	tudomására adatván,
12	²⁷ μόνῳ σοφῷ θεῷ,	²⁷ Az egyedül bölcs Istennek
13	διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ,	a Jézus Krisztus által
14	ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.	dicsőség mindörökké. Ámen.

A doxológia egyetlen jól felépített, Istent dicsőítő nominális mondat.²⁰ A felvezető és záró szakasz dativusai a dicsőítettre utalnak, mégpedig úgy, hogy a második dativusos forma Istent konkrétan is megnevezi. A formai és tartalmi szempontból központi szakasz magvában jeleníti meg az üdveseményt, melyért Istent dicsőség illeti meg. A dicsőítés elsődleges oka az eddig rejtett, de a Jézus Krisztus hirdetése által feltáruló isteni titok kinyilatkoztatása az evangéliumban. A doxológiát szerkezetileg a hármas kapcsolatok sora jellemzi: a μυστήριον fogalmát három participiumos tagmondat (5. σεσιγημένου, 6. φανερωθέντος, 11. γνωρισθέντος) pontosítja; a kinyilatkoztatás eseményét megvilágító második participiumos kijelentés (6. v. φανερωθέντος) értelmére három prepozíciós szerkezet (7. διὰ τε γραφῶν προφητικῶν, 8. κατ' ἐπιταγὴν τοῦ αἰωνίου θεοῦ, 9–10. εἰς ὑπακοὴν πίστεως εἰς πάντα τὰ ἔθνη) világít rá.²¹ A 2–5. sor a κατὰ mondatrészek körül egyenletesen szerkesztett egységet alkot, mindegyik tag a nyílt „u” hangra végződik.²² A 2–4. sor egyetlen gondolati haladvány: az én evangéliumom; a Jézus Krisztusról szóló üzenet; a titok (amely Istené).²³ A 6–11. sort két szenvedő formájú aoristos participium foglalja keretbe; mindkettőnek -θέντος a végződése (6. φανερωθέντος, 11. γνωρισθέντος). A 12. sor három mély ómega végű két szótagos kifejezésnek (μόνῳ σοφῷ θεῷ) feszes rendje megkapó erővel irányítja a figyelmet az egyedül bölcs Istenre, a kinyilatkoztatás alanyára.²⁴

²⁰ Hasonló nominális felépítésű doxológia található a következő szakaszokban: Róm 11,36b; Gal 1,5; Ef 3,20–21; Fil 4,20; Júd 24–25.

²¹ Schlier, H.: *i. m.* 452.

²² Dunn, J. D. G.: *i. m.* 913.

²³ Schmidt, H. W.: *i. m.* 261.

²⁴ Dunn, J. D. G.: *i. m.* 914.

A doxológia emelkedett hangvétele a kutatók szerint arra utal, hogy a szakasz eredetileg kifejezetten liturgiai használatra készült.²⁵ A keresztyénség korai időszakának istentiszteleti hagyományában minden bizonnyal gyakori volt a hasonló formajegyeket hordozó darab, amelynek nyomai az újszövetségi levéltudományban is kitapogathatók. Különösen az Ef 3,20–21 és a Júd 24–25 doxológiáiban fedezhető fel bizonyos fokú rokonság, mindenekelőtt a dicsőített Istenre utaló szakaszkezdő és záró dativusokban. Nyitott kérdés viszont, hogy a Róm 16,25–27 vajon tényleg istentiszteleti célra készült-e és került a levél végére, méghozzá egy számunkra ismeretlen szerző beavatkozása folytán? Tény, hogy a szöveg határozott liturgiai jegyeket hordoz, ez azonban még nem jogosít fel arra, hogy eredetét elsődlegesen ne a Római levél irodalmi összefüggésében, hanem gyülekezeti-liturgiai használatában, az istentiszteleti felolvasáshoz készült ünnepélyes záró szakasz megalkotásában lássuk.

A szakemberek azonban egy további jellegzetességre is felhívják a figyelmet, amely szerintük perdöntő jelentőségű az előbb felvetett kérdés tisztázásában, és azt bizonyítja, hogy a Róm 16,25–27 valóságos liturgiai élethelyzetben született. A doxológia egyetlen mondata a befejezetlenség érzetét keltve törik meg (anakoluthon) az utolsó versben, és a tulajdonképpeni dicsőítés – a szakasz egészének egyedüli célja – egy vonatkozó mellékmondatában teljesedik ki.²⁶ Amennyiben ezt a mondatot az előénekes felvezető szólására ráfelelő gyülekezeti válaszként (reszponzórium) értékeljük, a befejezetlenség valóban csak látszólagos. Ebben az esetben ugyanis megváltozik a ω vonatkozó névmás²⁷ mondatbeli szerepe, és mutató névmási jelleget öltve magára oldja fel az előtte álló hosszú anakoluthont. Így a reszponzorikus forma a liturgiai élethelyzet bizonyítékaként értékelhető.

Az igen meggyőzőnek tűnő megoldás azonban csak tovább bonyolítja a kérdést, hiszen ebben az esetben számolnunk kell egy „ősi” doxológiával, amely előbb, a levéltől teljesen függetlenül, liturgiai használatban gyökerezett, és meg kell állapítanunk annak kereteit, figyelve minden olyan jellegzetességre, amely a Római levél közvetlen hatásáról árulkodik, s ha e kettőt kellőképpen elkülönítjük és önálló formát nyertünk, akkor hatékonyan érvelhetünk a doxológia liturgiai eredete mellett. Különben meg kell elégednünk azzal a szerényebb megállapítással, hogy a Római levél záró doxológiája a liturgiában elterjedt dicsőítő formák határozott jegyeit hordozza magán, anélkül, hogy valaha is önálló életet élt volna a Római levéltől függetlenül. Érdemben a kérdést lehetetlen eldönteni a szakasz nyelvi jellegének vizsgálata nélkül.

²⁵ Kamlah, E.: *i. m.*

²⁶ Előszőr Kamlah, E.: *i. m.* 72 és 86, majd őt követve Käsemann, E.: *i. m.* 403; Schlier, H.: *i. m.* 452; Cranfield, C. E. B.: *i. m.* 814; Wilckens, U.: *Römer* III., 148.

²⁷ A \wp ⁸¹, 104 és még néhány kézirat személyes névmást ($\alpha\upsilon\tau\omega$) olvas a vonatkozó névmás (ω) helyett a mondatbeli zökkenő kiküszöbölésére.

Nyelvi szempontból a doxológia olyan sajátos jegyeket hordoz, amelyek alapján egyszerre érvelhetünk Pál szerzősége ellen és mellett. Az általánosan elfogadott vélemény szerint a szövegben több olyan kifejezés van, amelyeket Pál soha nem használ, vagy ha egyik-másik elő is fordul leveleiben, jelentés-tartalmában az apostol gondolkodásmódjától idegen és későbbi szemlélet hatásáról árulkodik. A Pál szóhasználatától eltérő kifejezések kisebb lajstromba gyűjthetők: αἰώνιος θεός (*örök Isten*), μόνος σοφός θεός (*egyedül bölcs Isten*), γνωρίζειν τὸ μυστήριον (*a titok tudtul adása*), κήρυγμα Ἰησοῦ Χριστοῦ (*Jézus Krisztus hirdetése*) – ez utóbbi egyedülálló kifejezés az Újszövetségben is. A μυστήριον (*titok*) fogalmát Pál többször is használja, csakhogy itt – érvelnek a szakemberek – a kifejezés tartalmilag a Kol és az Ef titok-fogalmával rokon (Kol 1,26; Ef 1,10; 3,4.5.9). Az ún. apokaliptikus kinyilatkoztatási séma (reveláció-séma) klasszikus formája az isteni végső titok feltárulásáról éppen e két levélben jelenik meg a leghatározottabban (Kol 1,26; Ef 3,3–6): amit Isten *egykor* elrejtett, az *most* megjelent.²⁸ Az eszkatologikus titok a doxológia szerint lényegileg az evangélium *örök idők óta elhallgatott titka*, amely *most kijelentetett a prófétai írások által*.

Pál szóhasználatától idegennek tűnhet a prófétai iratok említése is a Jézus Krisztus kinyilatkoztatására vonatkoztatva. Nem egyértelmű, hogy az Ószövetség könyveiről van-e szó,²⁹ vagy sokkal inkább az Újszövetség apostoli iratairól, mivel csak ezek szólnak teljes nyíltsággal Istennek a Jézus Krisztusban adott kijelentéséről. Különösen a kinyilatkoztatási séma idői, korszakokra tagoló dualizmusa miatt gondolnak a kutatók közül többen is az Újszövetség irataira. Hiszen furcsán hat az örök időktől elrejtett titok múltra utaló képzetével együtt olvasni: *Most pedig megjelentetett a prófétai írások által...* Ez a *most* egyenesen azt sugallhatja, hogy a szerző olyan történelmi távlatból tekint vissza az apostoli iratokra, mintha azok már az Ószövetség kanonikus könyveivel egyenlő tekintélynek örvéndenének. Egy ilyen helyzet pedig nyilvánvalóan jóval túlmutatna Pál korán.³⁰

Mielőtt azonban túlságosan messzire mennénk a következtetésekben, meg kell jegyeznünk két dolgot. Egyfelől nem szabad elhallgatnunk: ha Pál az apokaliptikus kinyilatkoztatási sémát nem is köti közvetlenül össze az evangéliumi titok feltárásának a képzetével, az üdvesemény döntő fordulatóát ő is a *most* (νῦν) kifejezéssel jelöli (Róm 3,21), és éppen olyan radikális választóvonalként értelmezi a múlt és az üdvjelen két nagy korszaka között, mint az említett levelek. Másfelől a Róm, valamint a Kol és az Ef közötti különbséget csak akkor hangsúlyozhatjuk felelősséggel, ha teljesen megbizonyosodtunk

²⁸ Az örök idők előtt elrejtett és most kijelentett isteni váltságról ld. még: 2Tim 1,9–10; Tit 1,2–3; 1Pt 1,20.

²⁹ A magyarázók többsége kifejezetten az Ószövetség irataira gondol: Michel, O.: *i. m.* 488; Schmidt, H. W.: *i. m.* 264; Schlier, H.: *i. m.* 454; Cranfield, C. E. B.: *i. m.* 811; Fitzmyer, J. A.: *i. m.* 754.

³⁰ Mindenekelőtt Wilckens, U.: *Römer III.*, 151.

arról, hogy e két utóbbi irat semmiképpen sem lehet Pál levele,³¹ amelyet akár önállóan, akár fiatalabb munkatársai, titkárai segítségével fogalmazott meg. Továbbá: Pál igen gyakran használja a titok fogalmát eszkatologikus értelemben, nemcsak a jövőről szólva (Róm 11,25; 1Kor 15,51), hanem Isten kijelentett titkaként az apostoli igehirdetés idejére (jelenére!) és tartalmára vonatkoztatva (1Kor 2,1.7; 4,1). Sőt, Pál szerint éppen azért fürkészhetők ki az eszkatologikus jövő titkai, mert azok a már feltárult legfőbb titok nyilvánvaló következményei. Ha a pogányok kegyelemből nyerték el az üdvösséget, akkor a zsidók is kegyelemből nyerik el azt – és elnyerik! (Róm 11,25–32); ha Krisztus valósággal feltámadt és megjelent az apostoloknak, akkor mi is valósággal – értsd: dicsőséges testben – támadunk fel, vagy elváltozunk és megdicsőült testben élünk a mennyei dicsőségben, különben Krisztus egyáltalán nem támadt fel a halottak közül (1Kor 15,47–49.51). Krisztus feltámadása alapján ez a titok már csak a dolgok lényegét nem ismerők előtt titok, úgy, ahogy arról az 1Kor 2,7 is meggyőzően nyilatkozik, méghozzá az elrejtés-kijelentés jól ismert sémája szerint: *Istennek titkon való bölcsességét szóljuk, azt az elrejtettet, amelyet örök időktől fogva elrendelt az Isten a mi dicsőségünkre.*³² Így tehát minden jövőre vonatkozó titok is az egy kinyilatkoztatott titok szerves része. Pálnál a jelen kinyilatkoztatott „titka” feltárja a jövő titkát, s a jövő feltároló titka megvilágítja a jelen „titkát” – mint titkot.

A doxológia azonban bővelkedik sajátosan páli kifejezésekben és szófordulatokban is. A *δοξολογία* névszói formája (*δοξολογία*) a levél több helyén is előfordul (1,16, de az 1,20 és a 9,17 is), és mindenhol Isten hatalmára utal. A *ὁμᾶς στηρίξαι* a levél bevezető részére emlékeztet (1,11): ott Pál majd jelenlétével kívánja erősíteni a Rómában élő keresztyének hitét, kegyelmi ajándékokat közölve velük, ha terve valóra válik; itt Isten az, aki a Jézus Krisztusról szóló evangélium hirdetése által képes megerősíteni a híveket. A jellegzetesen páli szófordulat, *κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου* (az én evangéliumom szerint) a Róm 2,16 szó szerinti megismétlése. A legfeltűnőbb hasonlóság azonban az, amely méltó keretet is ad a levélnek. A felvezető rész (1,1–7) szerint Pál azért kapta apostoli szolgálatát az evangéliumra nézve, hogy a pogányok hívő engedelmességre jussanak (*εἰς ὑπακοὴν πίστεως ἐν πᾶσιν τοῖς ἔθνεσιν*). A befejező szakasz ezt a gondolatot ismétli meg: Isten az evangéliumot a hitben való engedelmesség végett hozta a pogányok tudomására (*τὸ εὐαγγέλιον... εἰς ὑπακοὴν πίστεως εἰς πάντα τὰ ἔθνη γνωρισθέντος*).

A szóhasználatban megmutatkozó feltűnő hasonlóságok dacára nyilván hatásosan érvelhetünk a doxológia eredetisége ellen is. Egy rátermett szerkesztőnek nem jelenthetett különösebb gondot felismerni a levél jellegzetes szófordulatait, és néhány kulcskifejezés segítségével annak hangvételéhez igazítani a liturgiai hagyományból átvett darabot – hangzik az elutasító íté-

³¹ Hurtado, L. W.: *i. m.* 189–190.

³² Walker, W. O. Jr.: *i. m.* 194. Walker véleménye szerint az 1Kor 2,6–16 későbbi betoldásnak tekintendő. Ezt a nézetet azonban a szakemberek többsége nem osztja.

let. Nem csoda hát, ha a nyelvi-tartalmi jelleg értékelésekor a legtöbb szakember szkeptikus álláspontra helyezkedve vallja, hogy ha a doxológia nem is tekinthető Pál munkájának, mégis kiválóan összegzi a levél központi témáit: az evangélium Isten hatalma (1,16); Pál evangéliuma (2,16); Krisztusról szóló üzenet (az Ő Fiának evangéliuma; vö. 1,9); kijelentett titok (11,25); a kijelentés „most”, a jelenben történik (3,21); a prófétai iratok által (1,2; 3,21); a hit általi engedelmesség végett, minden nép között (1,5).³³ Kérdéses viszont, hogy ha mindezeket az elemeket kivonjuk a doxológiából, mi marad, ami még egy valamelyest önálló liturgiai darabra emlékeztetne. Noha a szakasz liturgiai jellege tagadhatatlan, mégsem nehéz amellet érvelni, hogy a doxológia kifejezetten a Római levél irodalmi egységének lezárására készült, liturgiai mintát követve. Ilyen minta Pál korában éppúgy elérhető volt, mint később.³⁴ Ezért a liturgiai jelleg aligha írható a páli szerzőség rovására.

Formai sajátosságok

A formai kérdések megítélése perdöntő jelentőségű a doxológia eredetéről folytatott vitában. Előrebocsátjuk, hogy itt elsősorban nem a záró szakasz belső formaelemeinek vizsgálatáról van szó – ezekről az előbbiekben már szóltunk –, hanem az ún. külső jellemzőkről: a szövegállomány gazdagságáról (a szakasz hosszúságáról) és a doxológia levélbeli helyéről. A Római levél záró szakasza mindkét tekintetben egyedi esetnek számít a szakmai körökben egyöntetűen eredetinek vallott páli iratok sorában. Ettől az esettől eltekintve az apostol egyetlen levele sem végződik doxológiával, s a dicsőítő forma nála mindig szűkszavú, tömör (Róm 11,36; Gal 1,4–5; Fil 4,20). A kutatók általános véleménye szerint a kanonikus Római levél záradéka terjedelmében, levélbeli elhelyezkedésében, de stílusában is inkább a páli hagyományt követő iratok (1Tim 1,17; 6,15–16; Zsid 13,20–21) és az egyetemes levelek (1Pt 5,10–11; 2Pt 3,18; Júd 24–25) doxológiáinak mintáját követi.

Ehhez a megállapításhoz csak néhány pontosító megjegyzést fűzhetünk. Mindenekelőtt fel kell figyelni arra a körülményre, hogy az újszövetségi levelek közül csak kettő végződik doxológiával, a 2Pt és a Júd levél. Ezek közül minden bizonnyal 2Pt az Újszövetség legfiatalabb irata. A két levél közötti szoros kapcsolat vitán felül áll, s 2Pt alapján nyilvánvaló, hogy keletkezésének idején Pál leveleinek gyűjteménye komoly tekintélynek örvendett (ld. 2Pt 3,15). Szófordulatában a Júd záró doxológiájának két rövid szakasza csaknem szó szerint megegyezik a Róm levélzáradékával.³⁵ Ez a tény viszont még nem dönti el a kérdést, hogy melyik irat hatott a másikra a záró

³³ Dunn, J. D. G.: *i. m.* 913.

³⁴ Cranfield, C. E. B.: *i. m.* 8. 4. jegyzet; Wilckens, U.: *Römer III.*, 148.

³⁵ Júd: Τῷ δὲ δυναμένῳ φυλάξαι ὑμᾶς ἐς μόνῳ θεῷ σωτηρίῃ ἡμῶν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν. Róm: Τῷ δὲ δυναμένῳ ὑμᾶς στηρίξαι ἴσ μόνῳ σοφῷ θεῷ, διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ

szakasz megfogalmazásában. Jóllehet a hasonlóság szembeszökő, mégsem olyan mértékű, amelyet csak a két szövegegység közötti irodalmi kapcsolattal lehetne megmagyarázni. Mégis, ha abból a megfigyelésből indulunk ki, hogy a keresztyén szerzők először csupán az első század fordulója táján alkalmazták doxológiát levélzáradékként, a Júd 24–25 és a Róm 16,25–27 közötti hasonlóság alapján kézenfekvő következtetésnek tűnhet, hogy a dicsőítő forma jóval Pál kora után keletkezett és került a Római levél végére. Ha pedig valaki a szakasz keletkezésére nézve különös jelentőséget tulajdonít a doxológia emelkedett stílusának és az evangélium üzenetét összegző magvas megfogalmazásának, akár arra a merész feltételezésre is juthat a 2Pt 3,15 figyelembevételével, hogy a doxológia egy olyan páli levélgyűjtemény záradékként látott napvilágot, amelynek a végén a Római levél állt, mintegy összegezve az apostol evangéliumi tanításának lényegét.³⁶ Kétségtelen, hogy a Róm 16,25–27, mind terjedelmében, mind fennkölt, ünnepélyes hangvételében kiválóan megfelelne ennek a célnak.

A szóállomány gazdagságáról szólva azonban a helyzet nem olyan egyértelmű, mint ahogy azt a szakemberek többsége láttatni szeretné. Néhány adat alapján el lehet oszlatni minden kétséget afelől, hogy a Római levél záró szakasza éppen feltűnő hosszúságával lógna ki az autentikus páli levelek doxológiáinak sorából. A nem páli levelek közül kétségtelenül a Zsid 13,20–21 a leghosszabb: 53 szóból áll, beleértve a 21. v. végén a bizonytalan olvasatú τῶν αἰώνων kifejezést is. A Krisztust magasztaló 1Tim 6,15–16 mindössze 37 szó terjedelmű, s nyelvében csak a μόνος δυνάστης emlékeztet a Róm 16,25 Τῷ δὲ δυναμένῳ [ὕμῳς στηρίξαι] kezdő sorára. A Júd 25 doxológiája 42 szóból áll, az 1Pt 5,10–11 mindössze 30-ból, a 2Pt 3,18 pár szavas záradéka pedig semmivel se hosszabb a Gal 1,4–5 és Fil 4,20 doxológiáinál. Egészen más a helyzet a Róm 11,33–36-tal. A Római levél nagy elvi részét berekesztő doxológia – a teljes értelmi egységet figyelembe véve – ugyanolyan hosszú, mint a Róm 16,25–27, illetve a Zsid 13,20–21: 53 szó. Igaz, hogy a tulajdonképpeni doxologikus rész mindössze 7 szóból áll a szakasz végén.³⁷ Mégis vitathatatlan, hogy az Isten kikutathatatlan bölcsességét magasztaló, négy versből álló egység egyetlen mozzanata sem különíthető el a többitől. A tartalmi kapcsolaton túl a 11,36b kezdetét jelölő személyes névmás (αὐτῷ ἢ δόξα) is a szoros összefonódásról tanúskodik. A jelenség nem egyedi az újszövetségi doxológiák sorában. Az 1Tim 6,15–16 és az 1Pt 5,10–11 magasztaló szakaszainak tulajdonképpeni kezdete éppúgy vita tárgya lehetne, mint a Róm 11,33–36.³⁸

³⁶ Ld. Wilckens, U.: *Römer* III., 151.

³⁷ Róm 11,33b: αὐτῷ ἢ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.

³⁸ Elliott, J. H.: *A Home for the Homeless*, 130 amellet érvel, hogy a Róm doxológiáját a nyelvi hasonlóságokon túl még egy másik figyelemre méltó sajátosság is egybeköti a nem Páltól származó levelek dicsőítő szakaszaival. Míg az Ef, Pásztori levelek, 1Pt és Júd doxológiái önmagukban zárt (self-contained), önálló egységeknek tekinthetők, Pál doxológiái mindig az előttük álló mondat tartalmára épülnek, klimaxszerűen

Ezért nem véletlen, hogy a páli szerzőség mellett érvelő szakemberek még azt a szerkesztésbeli finomságot is kiemelik álláspontjuk védelmében, hogy a két doxológia mai kanonikus helyén Pál legfontosabb levelének elvi és gyakorlati részét foglalja keretbe.

A formai kérdések tárgyalását lezárva hadd tegyünk még egy észrevételt a doxológia szokatlan levélbeli helyét illetően. Ha minden tekintetben eleget kívánunk tenni a tudományos akribia követelményének, nem hunyhatunk szemet ama tény fölött, hogy a Római levél mellett van egy másik kétségtelenül páli levél is, amely nem a szokásos kegyelem formulával zárul: az 1Kor levél. Itt a kegyelemformulát egy rövid szeretetformula követi.³⁹ Noha e megállapítás semmit sem mond a Róm záró szakaszának eredetéről, arra mindenképpen felhívja a figyelmet, hogy a doxológia levélbeli helye alapján nem érvelhetünk olyan magabiztosan Pál szerzősége ellen.⁴⁰ Vitathatatlan, hogy formai szempontból a Róm záradéka egyedi esetnek számít az apostol leveleinek sorában. Viszont éppen az 1Kor 16,24 példája int arra, hogy nem ragadtathatjuk magunkat messzemenő következtetésekre egy ilyen egyszerű adalék alapján. A szeretet formula éppen olyan egyedi eset a páli levelek végén, mint az általunk vizsgált Római levél záró doxológiája. E pusztán azonban mégsem jogosít fel arra, hogy különleges helyére hivatkozva kétségbe vonjuk egy szakasz eredetiségét.

A doxológia eredete: néhány megoldási javaslat

Az előbbieken már bemutattuk, hogy a Marcion-féle szövegváltozatra támaszkodó családfaelmélet sok szempontból kielégítő magyarázatot ad a záró doxológia változatos szövegahagyományának kialakulására, de nyitva hagyja a szakasz eredetére és keletkezésének körülményeire irányuló legégetőbb kérdéseket. Ez az elmélet azonban egy döntő ponton véglegesnek tűnő feleletet ad: a doxológia nem része Pál eredeti levelének, ezért nem is származhat az apostol tollából. A továbbiakban olyan megoldási javaslatokat mutatunk be

lekerekítve a gondolatot. Az említett példákön azonban látszik, hogy a helyzet korántsem olyan egyértelmű, mint ahogy azt Elliott állítja.

³⁹ Hurtado, L. W.: *i. m.* 189–190 megjegyzi, hogy noha Pálnál valóban szokatlan jelenség egy irat végén az áldásformula helyett álló doxológia, a Róm levélzáradéka mégsem tekinthető egyedi esetnek az apostol gyakorlatában. Hasonló kivételnek számít az 1Kor záradéka is, hiszen az irat egy áldásformulát (16,23) követő szeretetformulával (14,24) zárul. Gamble felvetésére válaszolva, aki azért nem tulajdonít különösebb jelentőséget az 1Kor végén álló szeretetformulának, mivel odavetett (ad hoc) megjegyzésként, s ezzel együtt utóiratként értelmezi, Hurtado a Róm nehézkes befejező szakaszára utal. Ha a 16,20 áldásformuláját tekintjük az eredeti Római levél záradékának, akkor a 16,21–27 (kivéve a 16,24-et) szintén egyfajta utóiratnak tűnik.

⁴⁰ Elliott, J. H.: *A Home for the Homeless*, 124 egyszerűen figyelmen kívül hagyja, hogy az 1Kor nem áldásformulával végződik, és a 2Kor és Gal záradéka mellett ezt a levelet is példának hozza fel Pál szokásos gyakorlatát illetően.

röviden, amelyek e kettős alapfeltételre építve igyekeznek képet alkotni a doxológia keletkezéséről.

Michel, a doxológia eredetéről szólva mindenekelőtt a szakasz központi gondolatára irányítja a figyelmet. A „hymnus” középpontjában Isten tanácsvégzésének *titka* áll.⁴¹ A titok kijelentésére vonatkozó közlés szempontjából a Róm itt szemmel láthatólag a Kol 1,26 alapmotívumára támaszkodik, amely sajátos vonásait figyelembe véve, Michel szerint eredetibbnek tűnik az azonos szerkezet szerint szerveződő Ef 3,9–10 és Róm 16,25–27 alkotóelemeinél. Ebből kifolyólag – érvel Michel – a doxológia semmiképpen sem származhat Marcion köreiből, hanem annál lényegesen *régebbinek* kell lennie.⁴² Ami viszont ennél is fontosabb: a levél néhány kifejezése, a titok motívumhoz kapcsolódva, szervesen beépül a doxológia központi gondolatába. A szerző azonban nem önállóan dolgozik, hanem egy állandó és szilárd *liturgiai séma* mentén halad, és így használja fel a Római levél sajátos témáit és szófordulatait.

Michel tehát a doxológia eredetének tisztázásánál különös jelentőséget tulajdonít a központi témát hordozó kinyilatkoztatási sémának. Ez jellegzetesen apokaliptikus motívum és igen réginek tekinthető, azaz a szilárd liturgiai mintának, amely a szakasz keretét biztosítja, és nem utolsósorban Órigenész megjegyzésének, mely véleménye szerint arról tanúskodik, hogy a doxológia már jóval Marcion kora előtt hozzá tartozott a Római levélhez.⁴³

Schlier igen magabiztosan indítja a Róm 16,25–27 problémáit taglaló elemzését. Első mondatában megállapítja:

„Az, hogy a doxológia nem tartozott az eredeti levélhez, azonnal leolvasható a kéziratokban elfoglalt bizonytalan helyéről.”⁴⁴

A szöveghagyomány sokrétűségét értékelve arra a következtetésre jut, hogy a szakasz minden bizonnyal a megfelelő záradék hiánya miatt került először a levél végére. Véleménye szerint ez a probléma különösen akkor vált akuttá, amikor a levelet rendszeresen használni kezdték az istentiszteleti felolvasásban. Az ünnepélyes és az irat jelentőségét is kiválóan kidomborító magasztaló ének valóban méltó a Római levélhez. Nem csoda hát, ha az évszázadok során megannyi szövegváltozatában maradt fent az egyház különböző területein.

Schlier megítélése szerint a doxológia tartalmilag idegen Páltól, legjellegzetesebb fogalmai a Kol és Ef szóhasználatára emlékeztetnek. Annak ellenére, hogy a szakaszban a levél több kifejezése is fellelhető, egyik sem tartozik a Róm központi fogalmai közé. Az egyetlen, hosszúra sikerült és túlszűfolt

⁴¹ Michel, O.: *i. m.* 486. (A kiemelések Micheltől származnak.)

⁴² Uo. 486.

⁴³ Uo. 484, 486, 490.

⁴⁴ Schlier, H.: *i. m.* 451.

mondat annyi elemet ölel fel a levélből – vélekedik Schlier –, amennyit csak megbír a doxológia kötött formájának megtartása mellett.⁴⁵ A szigorú ítélet ellenére azzal a lehetőséggel is számol, hogy a gyülekezeti hagyományból merített doxológiát a levél végére akár Pál is illeszthette.⁴⁶ Emellett, álláspontját összegezve, meglepő gondolatokat fogalmaz meg. Különös – mondja –, hogy éppen a Római levél záródik magyarázó jellegű doxológiával, még hozzá ankoluthonnal. Furcsa továbbá, hogy olyan fejezet végén bújik meg, amely hemzseg az ajánlásoktól és köszöntésektől, majd hirtelen éles bírálatba csap át, úgy, hogy az olvasó többé-kevésbé abban is kételkedni kezd, hogy a 16. fejezet eredetileg valóban a Római levélhez tartozott. Mindez emlékeztessen arra – jegyzi meg végül –, hogy a doxológiát a) milyen nagy becsben tartották; b) milyen mélyen meg voltak győződve arról, hogy e levélnek csakis egy ilyen Istent magasztaló ének lehet a záradéka; c) egyébként pedig: hogy mindnyájan töredékekből (fragmentumokból) élünk.⁴⁷

Schlier keveset árul el a doxológia keletkezésének idejéről, inkább azok véleményét osztja, akik a szöveghagyomány, a nyelv és stílus, valamint a formai sajátosságok alapján fenntartással viszonyulnak a páli szerzőséghez. Ehelyett arról az istentiszteleti, liturgiai szükségről szól, amely kényszerítő erőként odahatott, hogy az a fennkölt, Istent magasztaló ének a Római levél végére kerüljön.

Cranfield igen óvatosan jár el a levélzáradék eredetének tisztázásában. A szöveghagyomány sokrétűsége alapján úgy véli, hogy a doxológiát először a Római levél rövid, 14 fejezetből álló változatához csatolták, kanonikus formájában vagy rövidebb változatban, mégpedig azért, hogy lekerekítsék a nyilvánvalóan csonkán maradt iratot.⁴⁸ Később, már mai formájában, tartalmi töltete miatt került a levél végére, illetve a 15,33 után. Feltéve, hogy Marcion köreiből származott, eredetileg mindenképpen rövidebbnek kellett lennie. Ezzel az állásponttal szemben Harnackkal együtt vallja, hogy az olyan kifejezések, mint τὸ κήρυγμα Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ τε γραφῶν προφητικῶν, valamint γνωρισθέντος csakis ortodox egyházi körökben keletkezhetek.⁴⁹ A szakasz nehézkes és túlsúfolt jellege miatt nem kell feltétlenül szerkesztői beavatkozással számolnunk; helyesebb, ha eredetét ortodox körökben keressük.

Elfogadhatatlannak tartja azt a feltételezést, hogy a doxológia egy olyan ismeretlen páli levél fennmaradt részlete lenne, amelyet megőriztek és idővel felhasználtak a csonka levélforma lekerekítésére. Tény, hogy a záradékot akár Pál is írhatta volna, mégis inkább amellett érvel, hogy keletkezése jóval az apostol kora után keresendő és kifejezetten a Marcion-féle rövid levélváltozathoz köthető. A liturgiai jelleg tagadhatatlan. Nehéz eldönteni, hogy a doxológiát

⁴⁵ Schlier, H.: *i. m.* 454.

⁴⁶ Uo. 452.

⁴⁷ Uo. 455.

⁴⁸ Cranfield, C. E. B.: *i. m.* 808.

⁴⁹ Uo.

kerek egészként az egyház istentiszteleti hagyományából merítették-e, kiegészítve a levél néhány jellegzetes kifejezésével, vagy tudatosan a rövid levélforma záradékaként fogalmazták meg. Cranfield ez utóbbi lehetőséget tartja elfogadhatóbbnak. A doxológia mindenképpen méltó Pál legjelentősebb leveléhez, még akkor is, ha nem az apostoltól származik.

Cranfield tehát a doxológia keletkezésének okát a Marcion-féle csonka szövegváltozat elterjedésében és meghonosodásában látja, nyelvi és stilisztikai sajátosságai alapján pedig vallja, hogy a befejezetlen iratot ortodox egyházi körökben látták el méltó záradékkal.⁵⁰

Wilckens, a doxológia szöveg-hagyományának elemzése rendjén arra a következtetésre jut, hogy a kéziratokban tapasztalható változatosság legelfogadhatóbban a Marcion-féle szöveg kialakulásával magyarázható.⁵¹ Pál kora utáni eredetre vall a szakasz szóállománya és stílusa, mindenekelőtt azonban jellegzetes alapmotívumai, amelyek leginkább a Kol és Ef sajátosságaira emlékeztetnek. Formakritikai szempontból elképzelhetetlennek tartja, hogy Pál akár egyetlen levelét is doxológiával zárta volna. A Róm esetében a doxológia voltaképpen nem levélzáradék, hanem méltó befejezés, amely a tekintélyes irat istentiszteleti felolvasásához készült. Előbb tehát a 16 fejezetből álló eredeti páli levél egészült ki a doxológiával, s innen került később a Marcion-ra visszavezethető rövid szövegváltozat végére is.

Wilckens utóbbi állítása azzal magyarázható, hogy ő a doxológiát egy *késői* redaktor munkájának tekinti, aki a Róm 16,25–27-et – a mai kanonikus levélformának megfelelően – Pál legjelentősebb iratának a végére szánta, a teljes apostoli tanítás összegzéséeként.⁵² Véleménye szerint a Róm egy páli levélgyűjtemény végén állott, s a doxológia révén nemcsak Pál leveleit emelte komoly tekintélyre, hanem azt az átfogó apostoli bizonyoságtételt és missziós szolgálatot is, amelynek a szerkesztés korában már komoly írásos dokumentumai voltak az egyház minden területén. Wilckens a maga álláspontját a Róm 16,25–27 egyik jellegzetes kifejezésére alapozza. A „prófétai írások” szerinte nemcsak az Ószövetség irataira utalnak, hanem a fokozatosan kanonikus rangra emelkedő apostoli iratokra is, amelyek éppen az eszkatologikus titkot feltáró kijelentésjellegük folytán válnak prófétaivá.

A szerkesztői munka védelmében – a Kol és Ef levelek nyelvezetével való rokonság hangsúlyozása mellett – külön figyelmet fordít a záró szakasz sajátosan páli kifejezéseire is. Állítja, hogy a levélkezdetből (R 1,1–7) jól ismert

⁵⁰ Cranfield, C. E. B.: *i. m.* 808–809 Aland véleményét osztja, akárcsak Wilckens, U.: *Römer* III., 147, 698. jegyzet.

⁵¹ Wilckens, U.: *Römer* I., 23–24.

⁵² Wilckens, U.: *Römer* I., 24 (28. jegyzet) Schmithals véleményét osztja, azzal a különbséggel, hogy Schmithals az 1,1–16,23(24)-et nem tekinti a Róm eredeti levélformájának, hanem egy olyan szövegváltozatot vél felfedezni benne, mely egy ősi, Pál hét levelét egybefoglaló gyűjtemény végén állt. A doxológia ennek a gyűjteménynek volt a szerkesztői kiegészítése a Róm záradékaként.

motívumok nagy száma határozott irodalmi szándékra utal. Ezzel a levélzáradék úgy kerekíti le az iratot egy hosszú gondolatlánc utolsó tagjaként, hogy tematikájában visszatér az első gondolathoz. Ez csak egy redaktor munkája lehet – hangzik Wilckens ítélete –, aki a doxológiát nem egészében (en bloc) vette át (ti. a liturgiai hagyományból), hanem rögtönözve (ad hoc) maga alakította liturgiai stílusban.⁵³

E megjegyzés mögött a felelősségteljes írásmagyarázó dilemmája húzódik meg. Wilckens tisztában van azzal, hogy a liturgia sajátos, ősi nyelve és az egyházban betöltött meghatározó szerepe miatt nehéz eldönteni, hogy a doxológia mikor és milyen körülmények között keletkezett: Páltól származik-e vagy egy redaktortól, s ha utóbbtól, vajon önállóan dolgozott-e, vagy kész liturgiai anyagot vett át.⁵⁴ Tény, hogy a szakasz nyelve és tartalma alapján a páli szerzőséget nem lehet teljes bizonyossággal kizárni, hiszen a doxológiában semmi sincs – mondja Wilckens –, amit a rendelkezésre álló liturgiai anyagból akár Pál is át ne vehetett volna. Mégis, a doxológia eredetisége ellen általánosan felsorakoztatott kifogások mellett Wilckens a „prófétai iratok” szófordulatban találja meg azt a kulcsot, mely sajátos irányba tereli magyarázatát.

Dunn magyarázatával azért érdemes megismerkednünk, mert figyelmünket a doxológia eredetéről kialakult uralkodó nézet erősségeire irányítja, de nem hallgatja el azokat a buktatókat sem, amelyekkel a szakasz tartalmi megértése során szembesülünk.⁵⁵

A levélzáradék keletkezéséről szólva úgy véli, hogy valamikor a Róm fennállásának első 150 éve során doxológiát csatoltak az irathoz, valószínűleg a rövid, 14 fejezetből álló változathoz. Az ok Dunn szerint nyilvánvaló: a levelet, mely semmit sem veszett apostoli tekintélyéből, sőt jelenősége egyre nőtt a szent hagyomány átörökítésében betöltött szerepe miatt, továbbra is előszeretettel használták az istentiszteleti felolvasásban; csak hogy a záradék nem volt kielégítő. Mi lehetett szerencsésebb megoldás, mint egy olyan doxológiával kiegészíteni, amelynek nyelvében és kulcskifejezéseiben ott visszhangzott mindaz, amit a gyülekezet a felolvasás rendjén hallott. Nyilvánvalóan ez is történt, úgy, hogy az új olvasat meghonosodott a levél valamennyi közkézen forgó főbb változatában.

A doxológia tehát – hangzik Dunn döntő érve – bizonyítékul szolgálhat arra, hogy a levelet a helyi gyülekezetek folyamatosan és rendszeresen használták istentiszteleti gyakorlatukban, és talán arra is, hogy az iratot sokfelé ismerték és a többi páli levéllel (vagy az apostol néhány levelével) együtt gyűjteménybe is foglalták a szélesebb körű használhatóság kedvéért. A késői keletkezésnek ez az értelmezési lehetőség lenne a legnagyobb hozadéka.

⁵³ Wilckens, U.: *Römer* III., 148.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Dunn, J. D. G.: *i. m.* 916–917.

Viszont ha valóban a hagyományozás egy késői szakaszában csatolták a levélhez a doxológiát – folytatja érvelését Dunn –, az exegézis komoly nehézségekbe ütközik. Ilyen feltételek mellett csak egy ismeretlen személy (vagy csoport) művéről (vagy egy hagyományozási folyamat eredményéről) beszélhetünk, akiről (vagy amiről) valójában semmit sem tudunk. Konkrétumok híján lehetetlen a szakaszt bármilyen más szöveggel összevetni, s így nélkülöznünk kell azokat a paramétereket, amelyek rávilágíthatnának a mondat mögött megbújó szerzői szándéokra. A doxológia – bárkitől származzék is – a Pál nevében készült („az én evangéliumon”), mégpedig a Római levél tanításának liturgiai összefoglalójaként, amint az a levélbeli gondolatok ismétlődése alapján nyilvánvaló. Mégis a doxológia keletkezésének idejére és körülményeire vonatkozó konkrét ismeretek híján csak homályos elképzeléseink lehetnek a szerző (szerzők) tulajdonképpeni szándékáról.

Néhány észrevétel

Az előbb bemutatott megoldási javaslatok mentén körvonalazódó általános kép szerint a záró doxológiát a Római levél keletkezése után mintegy száz évvel csatolták Pál legjelentősebb iratához. A kiegészítést a levél istentiszteleti felolvasása rendjén felmerülő gyülekezeti-liturgiai igény tette indokolttá, minden bizonnyal a Marcion-féle rövid szövegváltozat szélesebb körű elterjedését követően. E kettős feltétel érvényesülése mellett nemcsak a doxológia keletkezésének idejét lehet viszonylagos pontossággal meghatározni, hanem elfogadható magyarázatot lehet adni a fennkölt hangvételű és sajátos jegyeket hordozó szakasz keletkezésének körülményeire is. A liturgiai helyzet és a késői keletkezés tételezése olyan szerencsés értelmezési keretet teremt, amely egyaránt lehetővé teszi a doxológia változatos szöveghagyománya körül felmerülő problémák tisztázását és a szakasz számos jellegzetességének egységes szempontú magyarázatát. A nagyfokú egyetértés mellett megmutatózó véleménykülönbségek azonban arra irányítják a figyelmet, hogy ez az értelmezés legalább annyi problémát takar, mint amennyit megoldani látszik. Vegyük tehát sorba azokat a kérdéseket, amelyeket az előbbi megoldási javaslatok véleményünk szerint nem vesznek kellőképpen figyelembe.

Tekintettel arra, hogy az előbbi megoldás szerint a Róm keletkezésétől mintegy száz év telik el a doxológia megfogalmazásáig, kérdéses, hogy a szakasz késői szerzője/szerkesztője milyen megfontolásból nyúlt éppen a Kol, Ef apokaliptikus kinyilatkoztatási sémájához a Római levél záradékának megalkotásánál? Mivel ezt a sémát az újszövetségi doxológiák egyike sem ismeri, a liturgiai hagyományból való közvetlen átvétel helyett inkább a kétféle tradíció tudatos ötvözésével kell számolnunk. Megalapozott indoklás nélkül nem tekinthetjük természetesen, hogy a második század második felében egy ismeretlen szerző egy olyan mintát állít a Római levél záradékának középpontjába, mely virágkorát a legkritikusabb becslések szerint is az előző

század utolsó évtizedeiben élte. Az istentiszteleti felolvasáshoz készült méltó záradék ezt a jelenséget nem magyarázza.

Wilckens elejét veszi a kérdésnek, amikor a doxológiát nemcsak a Római levél, hanem egy teljes páli levélgyűjtemény záró szakaszaként tünteti fel, s ennek segítségével – és éppen a Római levél alapján – a teljes apostoli igehirdetést „kijelentés-teológiaként” értékeli.⁵⁶ Magyarozatának viszont az a fogyatékosága, hogy feltevését nem konkrét tényekre alapozza. A kánontörténet egyetlen olyan páli gyűjteményt sem ismer, amelynek a végén a Római levél állott. A tendencia ennek éppen a fordítottja volt: Pál leveleit, illetve a neki tulajdonított tekintélyes iratokat igyekeztek a kánonlisták elejére helyezni. A doxológia a Római levél végén nem bizonyítja egy ilyen gyűjtemény létezését.

A probléma viszont kiválóan orvosolható, ha Pált tekintjük a szakasz szerzőjének. Kétségtelenül eredetinek tartott leveleinek tanúsága mellett ma már a Kol levélre is hivatkozhatunk a korábban elrejtett isteni titok kijelentéséről, hiszen az újszövetségi tudomány mai állása szerint nem tekinthetjük minden további nélkül Pál utáni iratnak.⁵⁷ Ha pedig a doxológia hangvétele leginkább a Kol és Ef kifejezésmódjára emlékeztet, akkor ez a tény érdemben aligha hozható fel a doxológia késői keletkezése mellett. A szakasz más nyelvi sajátosságainak magyarázatára nyugodtan hivatkozhatunk a szokatlan kifejezésformák liturgiai jellegére, hiszen Schlierrel és Wilckensszel együtt vallhatjuk:

⁵⁶ Wilckens, U.: *Römer III.*, 151.

⁵⁷ Noha konszenzusról nem beszélhetünk, a szakemberek álláspontja távolról sem olyan egységesen elutasító a Kol páli szerzőségével kapcsolatban, mint az Ef és Pászt levelek esetében. Apostoli eredete mellett érvel: Dibelius, M. – Greeven, H.: *An die Kolosser, Epheser, an Philemon*. Mohr, Tübingen 1953; Lohmeyer, E.: *Die Briefe an die Kolosser und an Philemon*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1954; Kümmel, W. G.: *Einleitung in das neue Testament*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1965, 225–226; Moule, C. F. D.: *The Epistles of Paul the Apostle to the Colossians and to Philemon*. Cambridge University Press, Cambridge 1962; O'Brien, Peter T.: *Colossians, Philemon*. Word Books Publisher, Waco, Texas 1982; Bruce, F. F.: *The Epistle to the Colossians, to Philemon and to the Ephesians*. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan 1984; Gerland, David E.: *Colossians, Philemon*. Zondervan, Grand Rapids, Michigan 1998. Ellene emel szót: Conzelmann, H.: *Der Brief an die Kolosser*. NTD, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1976; Lohse, E.: *Colossians and Philemon*. Fortress Press, Philadelphia 1971; Gnllka, J.: *Der Kolosserbrief*. Herder Verlag, Freiburg im Breisgau 1980; Pokorný, Petr: *Der Brief des Paulus an die Kolosser*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1987; Schnelle, U.: *Einleitung in das Neue Testament*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005. Át-hidaló javaslatként a titkárelméletet fogadja el: Schweizer, E.: *Der Brief an die Kolosser*. Benziger-Neukirchener Verlag, Zürich – Neukirchen – Vluyn 1976; Luz, U.: *Der Brief an die Kolosser*. NTD, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1998; Geréb Zsolt: *A Kolosséiakhoz és a Filemeonhoz írt levél magyarázata*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2010.

a doxológiában nincs semmi, amit Pál a rendelkezésre álló liturgiai anyagból át ne vehetett volna.⁵⁸

A páli szerzőség nagyobb valószínűsége mellett érvelve el kell vetnünk azt az elképzelést, mely szerint a doxológiát a Marcion-féle rövid levélváltozat kialakulása után csatolták a Római levélhez. Érthetetlen, hogy miért épp e csonka levélformát egészítették ki először magasztos hangvételű záradékkal a liturgiai használatbavétel okán, vagy akár attól függetlenül. A Róm végére bőven található bárki megfelelő befejező formát a rendelkezésre álló páli iratokból, akár Marcion köreiből, akár az egyházban, ha az eredeti levélből valóban hiányzott a záró doxológia.

A helyzet már csak azért is sürgető lehetett, mivel sem Marcion, sem az egyház nem öröközhette tovább az irat e változatát megfelelő befejezés nélkül. Nyilvánvaló, hogy a szakembereket a szöveghagyomány körüli bonyodalom rendezése iránti igény kényszeríti egy ilyen erőtlén feltevésre.⁵⁹ Hiszen ha igaz, amit állítanak, meg kéne magyarázniuk, hogyan is maradhatott fenn mintegy száz éven át minden feltűnő beavatkozás nélkül egy olyan ősszöveg, amely a Róm 16,23-mal ért véget. Egy köszöntésekkel záruló irat ugyanolyan szokatlan Pálnál, mint amilyen különös a levél végi doxológia, mégis, a kéziratok egybehangzó tanúsága ellenére ma a szakemberek többsége az 1,1–16,23-at tekinti Pál eredeti levelének. Ha valóban ez volt a helyzet, inkább ide kívánczolt a levélhez méltó záradék, már jóval a Marcion-féle szöveg kialakulása előtt.⁶⁰

Továbbá, mivel magyarázható a hirtelen feltámadt gyülekezeti-liturgiai igény a második század derekán vagy annál is később, mely látszólag addig ismeretlen volt, noha a gyülekezetek Pál legjelentősebb levelét az istentiszteleteken minden bizonnyal már jóval korábban rendszeresen olvasták. Természetesen több szakember is, számolva a szöveghagyomány és a liturgiai jelleg bonyolult kérdésével, korrigálja, finomítja a doxológia keletkezéséről vallott általános nézetet. A páli szerzőség elutasításával azonban az alapprobléma lényegében marad: mivel a szöveghagyomány komplexitására egységes választ leginkább a rövid levélforma felől adhatunk, a doxológiát kénytelen-kelletlen egy ismeretlen, egyházi körökhöz tartozó, kései szerző/szerkesztő munkájának kell tekintenünk.

A probléma megoldására talán a legszerencsésebb a \mathfrak{P}^{46} kézirat szövegéből kiindulni, és azt tekinteni Pál eredeti levelének. Ennek a megközelítésnek

⁵⁸ Helyesen állapítja meg Schmidt, H. W.: *i. m.* 266, hogy a doxológia tartalma semmiképpen nem tanúskodik a szakasz eredetisége ellen. Ha a Róm szöveghagyománya nem lenne olyan bizonytalan, a kérdést senki sem merné felvetni.

⁵⁹ Metzger, B. M.: *i. m.* 450 – a Bizottság véleményét tolmácsolva – világosan beszél a szöveghagyomány sokrétősége okozta dilemmáról.

⁶⁰ Ezt helyesen érzékeli Michel, O.: *i. m.* 486, aki a doxológia keletkezését és a Római levélhez illesztését egy általa korainak nevezett, de pontosabban meg nem határozott időpontra teszi.

több előnye is van. Mindenekelőtt, hogy a doxológia innen könnyen átkerülhetett a Róm rövid és hosszú szövegváltozatának a végére, hogy aztán a szöveg hagyományozásának rendjén létrejöjjenek azok a levélformák, amelyek a szakaszt már két különböző helyen is közlik egyazon levélben. A 15,33 után álló doxológiával a levél nem tekinthető befejezetlennek, hiszen a teljes 16. fejezet, a köszöntéseket tartalmazó rész mintegy függelékként – de nem későbbi kiegészítésként – az irat egészét rekeszti be.

Az ünnepélyes záradék a 15. fejezet végén nagyon is helyénvalónak tűnik. A gyülekezethez intézett közvetlen szavak és az útitervek megismétlésével, valamint a levélkezdet (1,1–7) alapmotívumainak a doxológiába való felvételével az 1,1–15 és a 15,14–33 a levelet mintegy kettős tartalmi keretként öleli át. Szerkezeti finomság fedezhető fel abban is, hogy mind a nagy elvi egység (1–11), mind az etikai szakasz (12–15) egy-egy szép, Isten bölcsességét magasztaló doxológiával zárul. A doxológia különben jól illik a 15. fejezet viszsztatérő alapmotívumához is. Az apostol fennkölt hangon ad hálát a pogányokra is kiterjedő megváltásért (8–13), majd a köztük végzett szolgálatáról beszél: apostoli hivatásáról, melynek célja az evangélium hirdetése a pogányok Istene előtti kedves áldozatáért és engedelmességéért (14–19). A 15,33 békesség formulája a doxológia előtt nem zavaró, sőt mintegy felkészít és átvezet a magasztaló énekre. Hogy a kanonikus levél záró szakasza milyen megfontolásból került éppen a 15. fejezet végére, a felsorolt formai és tartalmi jegyek kellőképpen indokolják.⁶¹

⁶¹ Hurtado, L. W.: *i. m.* 198 amellet érvel, hogy a doxológia a Róm 15 lezárására készült. Véleménye szerint viszont ebből még nem következik, hogy a Róm 16,25–27 az apostol keze munkája. Longenecker, R. N.: *i. m.* 38 ennél továbbmegy és nyitott a doxológia páli szerzősége iránt, csak hogy ő a záradék eredeti helyeként a 16. fejezet végét jelöli meg.